

## 18. YÜZYILDA KARS KALESİ'NİN TAMİR VE TAHKİMATI\*

Uğur DEMLİKOĞLU\*\*

### ÖZ

Kars, jeopolitik konumu nedeniyle Anadolu'yu Gürcistan, Azerbaycan ve Kafkasya'ya bağlayan önemli bir kavşak noktasında yer almaktadır. Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alması nedeniyle tarihi süreçte egemen güçlerin mücadelesine sahne olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kars Kalesi Osmanlı yönetimine girince İmparatorluğun en doğudaki sınır kalelerinden biri haline gelmiştir. Kale, 16. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kurulan ve merkezi Tebriz olan ve İran'a doğru genişleyen Safevi Devleti ile mücadelelerde Osmanlı ordusunun sınır güvenliğini sağlayan askeri lojistik üssü konumundadır. Bu durum 18. yüzyılda da devam etmiştir. Bu nedenle kalenin tahkimati, burç, kule ve mevzilerin bakım ve onarımı işlemleri ihmal edilmemiştir. Eldeki belgeler ışığında Kars Kalesi'nde 1741-42, 1762-64 ve 1782 yıllarında yapılan onarımlar, kullanılan malzemeler ve kalenin inşasında yapılan masraflar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Osmanlı Devleti, Kars, Kale, Tabya, Safevi Devleti, Muhasara

### REPAIR AND FORTIFICATION OF KARS CASTLE IN THE 18TH CENTURY

### ABSTRACT

Kars occupies a strategic crossroads connecting Anatolia to Georgia, Azerbaijan, and the Caucasus, making it significant from a geopolitical perspective. Situated along the historic Silk Road, Kars has been a focal point in the power struggles of dominant empires throughout history. Kars Castle, one of the easternmost frontier fortresses of the Ottoman Empire, came under Ottoman control during the reign of Suleiman the Magnificent. In the early 16th century, the castle served as a military logistical base, ensuring the border security of the Ottoman army during conflicts with the Safavid State, which was centered in Tabriz and expanded into Iran. This role continued into the 18th century, necessitating ongoing fortification efforts. Regular maintenance and repairs of the castle's bastions, towers, and defensive

\* *Gönderim Tarihi: 24.04.2024. Kabul Tarihi: 18.07.2024.*

\*\* *Doç. Dr., Siirt üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, SİİRT, ugurtarih@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7731-3799.*

positions were essential. Drawing from available documents, this study aims to uncover the repairs made to Kars Castle in 1741-42, 1762-64, and 1782, as well as the materials used and the expenses incurred during these renovations

**Keywords:** Ottoman Empire, Kars, Castle, Bastion, Safavid Empire, Siege

## Giriş

Kars ili, Doğu Anadolu'yu Kafkasya'ya bağlayan tarihi ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunan kadim bir şehirdir. Bölgede Karasal bir iklim görülmekte olup deniz seviyesinden yüksekliği de 1750 m'dir. Aras Nehri ile birleşen Arpaçay'ın bir kolu olan Kars Çayı, şehrin batı ve kuzey batı istikametinden geçmektedir.<sup>1</sup> Şehir, Kars Çayı vadisiyle yüksek bir platodan ayrılmış yüksek bir tepe ile bu tepenin eteklerinde kurulmuştur. Şehrin eski yapıları Kars Çayı'nın açtığı derin vadinin kenarında ana merkezini Kars Kalesi'nin oluşturduğu bölgede bulunmaktadır.1878 yılından sonra Kars'ın kuzeyinde yer alan ovaya doğru yeni mahalleler ve meskenler kurulmuştur.<sup>2</sup>

Şehrin isminin menşei üzerinde çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre Doğu Anadolu'da Part hâkimiyeti döneminde Dağıstan'dan getirilip bölgeye yerleştirilen Bulgar- Valendur Türklerinin Karsak boyu ile ilişkili olduğu belirtilirken, diğer bir görüşe göre şehrin Ermenistan-Gürcistan hududunda bulunması sebebiyle Gürcüce kapı anlamına gelen kari ( kapı) kelimesi ile ilişkilendirilerek karis-kalaki (kapı şehri) anlamına geldiği yönündedir.<sup>3</sup>

Batlamyus, Kars'ı "Khorsan", Strabon ise "Khrozene" şeklinde ifade etmiştir.<sup>4</sup> Bizans kaynaklarında Kars ismine ilk defa Konstantinos Porfirogennetos'un eserinde görülmüş ve bu isim ortaçağ Arap kaynaklarında da aynı şekilde kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında Kars adıyla isimlendirilmiştir.<sup>5</sup> Kars Çayı'nın geçtiği derin bir boğazın üzerinde şehre hâkim bir mevkiye kurulan kalenin mimari özellikleri de ilk defa Urartular döneminde ortaya çıktı. Doğu- Batı ticaret ağının bölgeden geçmesi askeri seferlerin kavşak noktasında bulunması kalenin sürekli tahkim ve takviyesini elzem haline getirmişti.<sup>6</sup>

<sup>1</sup> M. Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 360.

<sup>2</sup> Tufan Gündüz, "Kars", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 515; Kırzioğlu, *a.g.m.*, s. 360.

<sup>3</sup> Besim Darkot, Kars, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 361.

<sup>4</sup> Nazmi Sevgin, *Anadolu Kaleleri*, C. I, Doğu LTD Şirketi Matbaası, Ankara, 1959, s. 193.

<sup>5</sup> Gündüz, *a.g.m.*, s. 515.

<sup>6</sup> Alpaslan Ceylan- Akın Bingöl- Mustafa Karageçi, *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2018, s. 148.

Kars ve çevresi sırasıyla Hurri, Urartu ve İskit, Pers ve İskender devletlerinin sultanı altına girdikten sonra 429 yılında Sasani hâkimiyetinde Divin şehriyle birlikte Ararat eyaletinin iki şehrinden biri oldu. Doğu Anadolu serhaddinde bulunması ve ihtiva ettiği jeopolitik konumu sebebiyle Bizans ve Sasani imparatorluklarının mücadelesine sahne oldu.<sup>7</sup> Sasani hükümdarı II. Hüsrev tahta çıkabilmek için Bizans İmparatoru Mauricius'tan yardım istedi. Mauricius'un askeri yardımda bulunması üzerine II. Hüsrev Sasani tahtına çıktı. Bu yardım mukabilinde 591 yılında yapılan antlaşmayla Kars ve çevresi Bizans'a terk edildi.<sup>8</sup>

Müslüman Arap Ordusu'nun bölgeye ilk defa gelmeleri Halife Osman döneminde gerçekleşti. Halife Osman bölgenin fethi için 646-47 yılında Habib. b. Mesleme'yi 8.000 kişilik bir orduyla görevlendirdi. Müttefik Bizans-Ermeni ordusu yenilgiye uğrattıldı. Bölgenin kontrolü Müslüman Arap Ordusu'na geçti. Ermeniyeye bölgesinin merkezi Divin ele geçirildi.<sup>9</sup> Abbasiler döneminde bölgenin hâkimiyeti için Hazarlarla mücadele edildi. Hazar hakanı, As-Tarhan komutasında bir orduyu 764 yılında göndererek İslam ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı.<sup>10</sup> 771 yılında ise Ermeni krallarından biri olan Müşeg Erzurum'dan Kars'a gelerek Kars yakınlarında bir çiftlikte konaklayan 200 kişilik bir Müslüman ordusunu yok etti. Müslümanların intikam alacağını düşünen Müşeg, Kars Kalesi'ni tamir etti. Kars Kalesi'nin öncekilerden farklı olarak esastan bir tadilat görüldüğü düşünülmektedir.<sup>11</sup> Ermeni Kralı Aşot Pakraduni, Kars ve çevresini yönetmesi için 885 yılında Abas adında bir kral atamıştı. Kral Abas'ın yönetim merkezi Kars Kalesi'ydi. Kalenin içinde bir şatosu vardı. Gelen misafirler bu şatoda ağırlandıydı.<sup>12</sup> Abbasi Türk komutanlarından Muhammed-el Afşin 898 yılında Kars Kalesi'ni ele geçirdi.

<sup>7</sup> M. Fahretin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 27-211.

<sup>8</sup> Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Terc: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s.26; Abdulhalik Bakır- Ahmet Altunçök, "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Meda'in", *Bellekten*, C. LXXVIII, Sayı: 281, Türk Tarih Kurumu, Nisan 2014, s.18.

<sup>9</sup> Gregory Abû'l- Farac, *Abû'l- Farac Tarihi*, C.I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 180; İbnü'l Esir, *El- Kâmil Fi't- Tarih*, Çev. Ahmet Ağrakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 88. Fatih Güzel, "Ermeniyeye Fatih Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. II, Sayı: 2, 2018, s. 212-214.

<sup>10</sup> Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 118.

<sup>11</sup> Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 312; Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan eden Olaylar", *II. Uluslararası Kafkasya Tarihi Sempozyumu (15- 17 Ekim 2008)*, Kars, 2009, s. 192.

<sup>12</sup> Grousset, *a.g.e.*, s. 376,377.

Kral I. Simbat yenilgiye uğratılarak ailesi ve birçok Ermeni prensini Divin'e gönderdi.<sup>13</sup>

Kars, Bagrat Kralı Abbas döneminde (928-952) krallığın merkezi oldu. Ardından kalenin büyütülmesi ve berkitilmesi inşasına başlandı. İç kale ve iç kaleyi çevreleyen dış kale olmak üzere iki hat üzerinde bina edildi. Ayrıca bölgenin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden sonra varoş denilen sur vücuda getirilerek dış mahallelerin bulunduğu bir yapı ortaya çıktı.<sup>14</sup>

Selçukluların ilk defa Kafkasya'da faaliyet göstermeleri 1018-1021 tarihleri arasında olmuştur. Çağrı Bey komutasında 3.000 kişilik bir ordu Van Gölü ve çevresinde çeşitli akınlarda bulunarak Azerbaycan'a doğru hareket etti. Mahalli unsurları yenilgiye uğrattıktan sonra kardeşi Tuğrul Bey'in yanına döndü.<sup>15</sup> Tuğrul Bey, Bizans Devleti'ne karşı 1054 yılında Anadolu seferine çıktı. Malazgirt'e geldiğinde Anadolu'nun muhtelif bölgelerinin alınması için ordusunu üçe kola ayırdı. Selçuklu ordusunun bir kolu Kars'a geldi. Kars hükümdarı Gagik'i yenilgiye uğrattı.<sup>16</sup>

Sultan Alpaslan, 1064 yılında müstahkem bir kale olan Ani'yi aldı. Bu fetih İslam dünyasında büyük bir yankı uyandırdı. Kars prensi Gagik, Alpaslan'ı Kars'a davet edip tabiiyetini bildirdi.<sup>17</sup> Alpaslan'ın vefatından sonra oğlu Melikşah tahta çıktı. 1076 yılında Gürcistan'a sefer düzenleyerek bölgenin idaresini Emir Savtekin'e verdi.<sup>18</sup> Fakat Emir Savtegin bölgede başarılı olamadı. Gürcü kral Giorgi ile yaptığı savaşı kaybetti. Kars'taki Bizans generali Grigol, müstahkem şehri ve civar bölgeleri krala verdi.<sup>19</sup> Melikşah bunun üzerine Emir Ahmed'i bölgeye gönderdi. Erran'a gelen Emir Ahmed 1080 yılında Gürcü kralını ağır bir mağlubiyete uğrattı. Kars ve civar bölgelerde Hristiyan hâkimiyetine son verdi.<sup>20</sup> Gürcü kralı II. David'in 1124 yılında müttefik Kıpçaklarla birlikte hareket ederek Ani, Pasin, Ardahan, İspir, Çıldır ve Göle

<sup>13</sup> Ercan Cengiz, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013, s. 21.

<sup>14</sup> Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 282.

<sup>15</sup> Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s.131; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 183; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 77; İbrahim Telliöğlü, *Bizans ve Selçukluların Kafkasya Politikaları Hakkında Bir Mukayese, II. Uluslararası Kafkasya Tarihi Sempozyumu (15- 17 Ekim 2008)*, Kars, 2009, s.346.

<sup>16</sup> Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 57.

<sup>17</sup> İbrahim Kafesoğlu, "Alpaslan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 1989, s. 527.

<sup>18</sup> Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2018, s. 62.

<sup>19</sup> Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 306.

<sup>20</sup> İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973. s.108.

kalelerini idaresi altına aldı. Ancak Şeddadlı Emiri Fadlun 1 yıl sonra Ani Kalesi'ni geri almaya muvaffak oldu.<sup>21</sup> Gürcü kraliçesi Tamar döneminde Gürcü ordusu Kars'ı ele geçirdi. Kraliçe, şehri Gürcü komutan İvan'a bıraktı. Bunun üzerine Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman Şah, 1202 yılında Gürcistan seferine çıktı. Ancak Gürcü Ordusu karşısında Micingerd de yapılan savaşı kaybetti.<sup>22</sup> Kafkas Bölgesinin kilidi konumunda bulunan Kars şehri, 1207 yılında yeniden Gürcülerin eline geçti. Kraliçe Tamar, oğlu Laşa Giorgi'ye Kars'ın idaresini verdi.<sup>23</sup>

Kafkasya, 1236 yılında Moğolların istilasına uğradı. Gence ve Gürcistan tahrip edildi. Moğol komutanı Çormagan 1239 yılında Ani ve Kars şehirlerini zapt etti.<sup>24</sup> Kars, 1336 yılında İlhanlı, 1356 yılında kısa bir süre Altın Orda sultasına girdi. 1358 yılında Celayir, 1380 yılında ise Karakoyunlu Devleti'nin hâkimiyetine geçti.<sup>25</sup> Timur, 1386 yılında Nahcivan yoluyla Gürcistan'a girdi. Kars Kalesi'ni büyük bir tahribata uğratarak ele geçirdi. 1386 kışında Tiflis'i kuşattı.<sup>26</sup> Timur'un 1405 yılında ölümünden sonra Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Kars'ta tekrar hâkimiyetini tesis etti. Kars ve çevresi 1406- 1468 yılları arasında Karakoyunlu hâkimiyetinde kaldı. Ardından Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1468 yılında Kars'ı ele geçirdi. Akkoyunlu Devleti'nin yıkılması üzerine bölge Safevi egemenliğine girdi. Safevi hâkimiyetinde Kars ve yöresi ağır tahribatlara uğradı. Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Safevi hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran Savaş'ında ağır bir yenilgiye uğrattı. Yavuz Sultan Selim bu savaştan sonra Kars'ta konakladı.<sup>27</sup>

### 1. 18. Yüzyılda Kars Kalesi'nin Tamir ve Tahkimatı

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya üzerinde Safevi Devleti ile mücadele edildi. Şah İsmail'den sonra iktidara Şah Tahmasb geçmişti. Kanuni Sultan Süleyman, Safevi Devleti üzerine sefere çıktı. Sivas, Erzincan ve Tercan üzerinden Erzurum'a geldi. 1534 yılı Temmuz başında Çoban Köprüsü'nde Oltu, Pasin ve bazı Gürcü beyleri sultana

<sup>21</sup> *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, T.C Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011, s. 188, 189.

<sup>22</sup> Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 276-282.

<sup>23</sup> Ayşe Beyza Büyükcınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 3, Sayı: 4, 2017, s. 40

<sup>24</sup> Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, Terc: Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 272; Ömer Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi- Güney Kafkasya*, Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 46,47.

<sup>25</sup> Gündüz, *a.g.m.*, s. 516.

<sup>26</sup> Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 425.

<sup>27</sup> M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 108; *Kars Tarihi*, s. 268.

itaatlerini sundular. Gürcistan ve Şirvan'ın kapısı konumunda olan Kars Kalesi'nin tamiri için Pasin Sancağı Ali Bey, Erzurum Yeniçeri Kethüdası Osman Bey ve Gürcü beyleri tayin edildi.<sup>28</sup> Kanuni Sultan Süleyman'ın geri çekilmesini fırsat bilen Şah Tahmasb yeniden saldırıya geçti. 25 Ağustos 1548 yılında Safevi kumandanlarından İsmail Mirza'nın birlikleri Kars Kalesi'ne saldırdı. Amasya, Sivas, Tokat, Akşehir, Erzincan, Bayburt, Tercan ve Erzurum gibi yerlerden getirilen 5.000 ırgat ve inşaat ustası Kars Kalesi'ni tamir etmekteydi. İsmail Mirza, kale komutanı Osman Çelebi ve maiyetinde bulunan 600 adamını katletti. Kars Kalesi'ni bozup yıktırdı.<sup>29</sup> Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu üzerinde kışkırtıcı siyaseti ve serhat kalelerine saldırmaları üzerine Kanuni Sultan Süleyman yeniden sefere çıktı. Safevi Ordusu üzerine Ahmed Paşa tayin edildi. Kanuni Sultan Süleyman, 5 Temmuz 1554 tarihinde Kars'a geldi. Burada 5 gün kaldı. Şah Tahmasb'a kışkırtıcı bir mektup göndererek savaşa davet etti. Ardından Erzurum'a gelen Osmanlı sultanı Erzurum'un Ilıca menzilinde Veziriazam Ahmed Paşa tarafından karşılandı. Safeviler ikinci defa Kars Kalesi'ni tahrip etmek için harekete geçtilerse de Ahmed Paşa'nın hücumu üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar.<sup>30</sup> 1555 yılında Safevi Devleti ile yapılan Amasya Antlaşması'ndan sonra Kars Osmanlı Devleti'nde kalmış ve Erzurum Eyaleti'ne bağlı sancak statüsünde yer almıştı.<sup>31</sup>

Safevi hükümdarı Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra tahta oğlu II. İsmail geçmişti. Ancak Şah II. İsmail, Osmanlı Devleti ile barış siyasetini terk etti. Sınır boylarında bulunan kimi beylere mansıplar verdi. Ancak II. İsmail'in saltanatı uzun sürmedi. Onun yerine gözleri görmeyen Muhammed Hudabende tahta çıktı. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Ocak 1578 yılında bir mektup göndererek Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu karışık durumdan istifade edilmesi gerektiğini bildirdi. Sokullu Mehmed Paşa geçmişte Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan seferlerden bir netice alınmadığını padişaha bildirerek seferden vazgeçirmeye çalıştı. İran alınsa bile halkının Osmanlı idaresini benimsemeyeceğini bildirdi. Bu görüşe rağmen Safevi Devleti'ne harp ilan edildi ve Erzurum serdarlığına Lala Mustafa Paşa atandı.<sup>32</sup> Kırım Hanı Mehmed Giray ile kardeşi Adil Giray, Berda ve Gence tarafını talan

<sup>28</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 351; Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, s. 184.

<sup>29</sup> Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, s. 189.

<sup>30</sup> Remzi Kılıç, *Kanuni Devri Osmanlı- İran Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 342, 343; Mehmet İpçioğlu, "1969 Numaralı Ruznamçe Defterine Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi", *II. Uluslararası Kafkasya Tarihi Sempozyumu (15- 17 Ekim 2008)*, Kars, 2009, s. 172; Kars Tarihi, s. 272.

<sup>31</sup> Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 73.

<sup>32</sup> Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. II, Haz. Bekir Sıtkı Başkan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 32; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 55- 58.

ettikten sonra Kars kışlağına Vezir Osman Paşa'nın yanına geldi. Kars Kalesi tamir edilerek tahkimatı sağlandı ve sefer için gerekli mühimmat da depolandı.<sup>33</sup> Serdar Mustafa Paşa emrinde 100.000 kişilik bir ordu Temmuz 1579'da Erzurum'dan Kars'a geldi. Kars Kalesi'nin tamir edilecek 7 burcunun her birisi bir beylerbeyinin uhdesine verildi. Kale surları 5 km'lik bir alanı içermekteydi. İç kalede bulunan beylerbeyi sarayı restore edilerek Serdar Mustafa Paşa'nın adı verildi. III. Murad adına dış kalenin onarımı sağlandı. Bazı beylerbeylerin adına camiler yapıldı. Kalede görev yapacak muhafızlar için kışla ve köprüler bina edildi.<sup>34</sup> Kars Kalesi'nin tamirinde Sivas, Amasya, Merzifon, Ankara, Trabzon, Malatya, Elbistan, Divriği, Erzincan, Sinop, Samsun, Kemah, Bayburt, Kayseri ve Niğde kazalarından toplam 1.055 usta istihdamı sağlandı.<sup>35</sup> 1578 yılında başlayan Osmanlı-Safevi harfleri 1590 yılında sona erdi. Osmanlılar, Safevi Devleti ile yapılan Ferhat Paşa Antlaşmasıyla Azerbaycan ve Kafkasya'da önemli kazanımlar elde etti.<sup>36</sup>

Safevi hükümdarı Şah I. Abbas, Osmanlı Devleti'nin Avusturya seferini ve Anadolu'da çıkan Celali İsyanlarını fırsat bilerek daha önceden kaybedilen Tiflis, Azerbaycan, Revan, Şirvan ve Karabağ'ı 1603 yılında aldı.<sup>37</sup> 1604 yılında Safevi Ordusu Kars Kalesi'ne saldırmış ve kalede ağır bir tahribat yapmışlardı. Kale bakımsız bir durumdaydı.<sup>38</sup> Osmanlı Ordusu Erzurum'a hareket etmiş ve Mayıs 1616'da Kars'a ulaşmıştı. Tahribata uğramış Kars Kalesi'nin bakım ve onarımı gerçekleştirildi. Kapıkulu askerleri ve paşalar kol kola verip bir haftada kalede oturulacak kadar kalenin tamiratını gerçekleştirdiler. Ardında Revan Kalesi'ne doğru sefere çıktılar.<sup>39</sup> Şah I. Abbas, Anadolu'da çıkan Abaza Mehmed Paşa isyanını fırsat bilip Ocak 1624'te Bağdad ve Revan'ı ele geçirdi. Revan, İran ipek kervanlarının, Bağdad ise Hint ticaret yolunun üzerinde bulunması sebebiyle önem arz etmekteydi. IV. Murad, Revan üzerine sefere çıktı. Sivas ve Erzurum üzerinden 17 Temmuz 1635 tarihinde Kars'a geldi. 8 Ağustos 1635 tarihinde Revan Kalesi alındı. Ancak Osmanlı sultanın İstanbul'a avdet etmesinden kısa bir süre sonra kale yeniden Safevilerin eline geçti.<sup>40</sup> 1639

<sup>33</sup> Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1593)*, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 123, 125.

<sup>34</sup> Enes Demir, *Azerbaycan, Gürcistan ve Kıbrıs Fatihî Lala Mustafa Paşa*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 224-226.

<sup>35</sup> Meltem Aydın, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası Ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", *International Social Sciences Studies Journal*, Vol:7, Issue:89; 2021, s. 4685.

<sup>36</sup> Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti, Şərq-Qərb Bakı*, 2007 s. 331.

<sup>37</sup> Faruk Sümer, "Abbas I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1998, s. 18.

<sup>38</sup> Özer Küpeli, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 100.

<sup>39</sup> Mustafa Naima Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, C. II, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 425.

<sup>40</sup> *Tarih-i Naima*, C. II, s. 812; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. II, İstanbul, 2014, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 193-224.

yılında Safevi Devleti ile Kasr-ı Şirin Antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Kars, Ahıska, Şehrizor, Bağdad ve Basra Osmanlı hâkimiyetinde kaldı.<sup>41</sup>

Ünlü seyyah Evliya Çelebi Kars Kalesi'nin fiziki görünümü ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde kale ile ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir: *Kuzey tarafında ensesi top menzilinden uzak yüksek bir dağdır. Onun eteğinde bu kalenin iç kalesi bir tepe üzerine yapılmıştır, ama aşağı hisar bir düz yerde bulunmaktadır. Tamamı beş kat sağlam sur sayılmıştır. Narin kalede ancak bir hane vardır. Kale kapısı doğu tarafına bakmaktadır. Yukarı kale denen orta kale kapısı batı tarafına açık demirden sağlam kapılardır. Bu sur içinde dizdar hanesi, 200 nefer levend haneleri, donanımlı ve mükemmel cephaneleri vardır. Ama bu orta hisarda çarşı, pazar, han, hamam ve imaret yoktur. Bu kaleden aşağı büyük hisar varoşudur ve iki sağlam surdur. Üç adet demirden yeni kapılar vardır. Kapının iç tarafı silah aletleri, tuğulka, ser-penahlar, tüfenkler, mızraklar ve çeşit çeşit savaş aletleri ile bezenmiş, kapıcılar ve bekçiler ile donanmış sağlam kapılardır. Bu kapıların batı tarafına bakar; Su Kapısı ve Çeri Kapısı derler, Erzurum'a açıktır, biri kible tarafına açık Orta Kapıdır ki Kağızman tarafına açıktır ve biri doğu tarafına Behram Paşa kapısıdır, Revan tarafına açıktır. Bu kale duvarının üstünde karavulhanelerde gece gündüz koruyucular gözcülük edip her karanlık gecede kale duvarlarını meşaleler ile aydınlatırlar. Varoş hisarının boyu o kadar yüksek değildir ama gayet geniş ve sağlam taş yapıdır. Ve aşağı kelenin firdolayı hendeği yerine göldür ki Behram Paşa kapısından Orta Kapı'ya varıncaya kadar kuşatmış hayat suyu göldür. Bu taraftan kaleye asla zafer mümkün değildir. Kelenin etrafında tamamı 220 adet kahkaha seddi kuleleri vardır ve hepsi 2.080 beden dişleridir. Bu büyük varoşun firdolayı çevresinin büyüklüğü 5.700 adımdır.* Evliya Çelebi kale içinde tamamı üç bin ayan, eşraf ve diğer iş güç sahibi esnafın evleriyle 47 adet mihrap, cami ve mescidin bulunduğunu ifade eder. Fakat bu cami ve mescitlerden sadece sekizinde Cuma namazının kılındığını belirtir.<sup>42</sup>

Fransız seyyah Tournefort, Anadolu'dan Kafkasya'ya yaptığı seyahatinde Kars'a uğramış Kars ve kalesi hakkında gözlemlerini aktarmıştır. Seyyah 6 Temmuz 1701 tarihinde Erzurum'dan hareket etmiş, 12 Temmuz da Kars'a varmıştı. Tournefort, Kars Kalesi'nin kentin yukarısında bir kayanın üstünde oldukça sarp bir bölgede bulunduğunu surlarının oldukça iyi, ama kulelerin harap bir vaziyette olduğunu nakleder. Surların kare biçiminde ve Erzurum Kalesi'nden yarım kat daha büyük olduğunu seyahatnamesinde belirtir. Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında barış yapılmış olsa da güneş

<sup>41</sup> Küpeli, *a.g.e.*, s. 276.

<sup>42</sup> Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. II/II, Haz. Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 386,387



battığında kentin kapılarının kapandığı ve haydutların bölgede sıklıkla faaliyet gösterdiğini gözlemlemiştir.<sup>43</sup>

### 1.1. Osmanlı Safevi Harplerinin Başlaması

18. yüzyılım başlarında Safevi Devleti'nin tahtında Şah Hüseyin bulunmaktaydı. Şah Hüseyin devlet yönetiminde zafiyet göstermiş ve otoritesi ciddi bir şekilde sarsılmıştı. 1722 yılında Safevi Devleti'nde bilhassa sınır boylarında büyük bir hareketlilik yaşandı.<sup>44</sup> Kandehar hâkimi Afganlı Mir Üveysoğlu Mahmud Han da Şah Hüseyin'e isyan etti. Mahmud Han, Şah Hüseyin'in gönderdiği orduyu da yenerek, Kirman, Yezd ve Meşhed'i aldı. 1724 yılında İsfahan'a kadar ilerledi ve şehri kuşattı. Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa, Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklığı İstanbul'a bildirdi.<sup>45</sup> Safevi Devleti'ne karşı Kafkasya'da bulunan Sünni Dağıstan ve Şirvan halkı da isyan etmişti. Söz konusu bölgeler Safevi Devleti'nin Şiilik politikalarından bezmişlerdi. Dolayısıyla Safeviler hem doğuda hem de kuzeyde büyük karışıklıklar içine girmiş ve 200 yıllık Safevi iktidarı temelinden sarsılmıştı.<sup>46</sup> Rus Çarı Petro, Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu bunalımdan istifade etmeyi düşünmüştü. Şirvan ve Bakü'yü istila etmeyi hedeflemiştir. Ayrıca Çar, Kafkasya'da Kabartay ve Lezgiler üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Osmanlı Devleti, Rusya ile Safevi topraklarını paylaşmak üzere Nişli Mehmed Ağa'yı Moskova'ya elçi olarak gönderdi.<sup>47</sup>

Safevi Devleti'ndeki bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti Safevilere harp ilan etti. Erzurum Valisi İbrahim Paşa 17 Aralık 1722 tarihinde Erzurum'dan Kars'a doğru harekete geçti. Arşiv kaydına göre Osmanlı Ordusu 11 gün süren yolculuğun ardından 27 Aralık 1722 tarihinde Kars'a vardı. 146 gün Kars'ta kaldıktan sonra 23 Mayıs 1723 tarihinde Tiflis'e doğru harekete geçti. 19 Haziran 1723 tarihinde Osmanlı Ordusu Tiflis'e ulaştı.<sup>48</sup> Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin eline geçti. Safevi Devleti ile 3 Ekim 1727 tarihinde dokuz maddeden oluşan bir antlaşma yapıldı. Antlaşmaya

<sup>43</sup> Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, C. II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 146,147.

<sup>44</sup> Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 172.

<sup>45</sup> Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Tarih-i Çelebizâde*, C.III, Haz. Abdülkadir Özcan- Yunus Uğur- Baki Çakar- Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınlar, Mayıs, 2013, s. 1330- 1331; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.5, s. 173.

<sup>46</sup> M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı- İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.11.

<sup>47</sup> Çelebizâde İsmâil Âsım, s.1328-1331; Faik Raşit Unak, "Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa'nın Moskova Sefaretnamesi", *Tarih Vesikaları*, C. II, Sayı. 10, Maarif Vekâleti, Ankara, 1942, s. 284; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 422.

<sup>48</sup> BOA, MAD.d. 1943, s. 4.

göre Kirmanşah, Hemedan, Erdelan, Lûristan, Nihavend, Tebriz, Azerbaycan, Gence, Karabağ ve Revan Osmanlı topraklarına dâhil oldu.<sup>49</sup> Safevi hükümdarı II. Tahmasb'ın isteği üzerine ordu kumandanlığına getirilen Afşar Türkmenlerinin Kırklı Oymağından Nadir, Osmanlılarla imzalanan antlaşmayı tanımadı. İstanbul'da çıkan Patrona Halil isyanını fırsat bilerek Tebriz ve Azerbaycan topraklarına saldırdı. Bunun üzerine Şark seferi serdarlığına atanan Serasker Ahmed Paşa, Safevi hükümdarı II. Tahmasb'ı yenilgiye uğratarak, Hemedan ve Kirmanşah'ı aldı. Hekimoğlu Ali Paşa'da Urmiye ve Tebriz'i ele geçirdi.<sup>50</sup> İki taraf arasında Şubat 1732 tarihinde Kirmanşah'da Ahmed Paşa Antlaşması yapıldı. Buna göre Nahçıvan, Revan, Gence, Tiflis, Şirvan ve Şamahı Osmanlı Devleti'nde kalırken; Tebriz, Kirmanşah, Hemedan, Luristan ve Erdelan ise Safevi hâkimiyetine bırakıldı. Bu antlaşma her iki tarafı da memnun etmedi.<sup>51</sup>

### 1.1.1. Safevi Taarruzlarına Karşı I. Mahmud Döneminde Kars Kalesi'nde Yapılan Tamir ve Tahkimat

Afşarlı Nadir Şah, II. Tahmasb'ın akli melekelerinin zayıfladığını, aldığı kararlarla devleti zafiyete düşürme tehlikesinin bulunduğunu dolayısıyla Safevi topraklarının istilaya uğrayabileceğinden endişe duyarak, henüz üç aylık şehzade III. Abbas'ı tahta geçirdi. Kendisini de 31 Ağustos 1732 tarihinde hükümdar vekili olarak atadı.<sup>52</sup> Safevi Ordusu üç koldan saldırıya geçti. Birinci ordusu Gence 'ye, ikinci ordusu Kerkük'e, kendisinin de bulunduğu üçüncü ordusu da Erbil'e gelerek Kerkük'teki diğer ordusuyla birleşip Bağdat Kalesi'ni kuşattı.<sup>53</sup>

Nadir, Şamahı'yı zapt ve Gence Kalesi'ni muhasara etmişti. 22 Ekim 1734 yılında üç ay süren Gence muhasarasını kaldırdı. Nadir, Van Valisi Timur Paşa maiyetindeki 6.000 kişilik bir orduyla Safevi ordusu tarafından muhasara edilen Tiflis Kalesi'ne yardıma geldiğini öğrenince, Timur Paşa'nın üzerine yürüdü. Timur Paşa, Tiflis'e levazım malzemelerini bıraktıktan sonra Kars'a geri geldi. Nadir Han, 5 Nisan 1735 yılında Kars Kalesi'ni muhasara etti.<sup>54</sup>

<sup>49</sup> Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 431, 432.

<sup>50</sup> Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte)*, Haz. Mesut Aydın, İstanbul, 2007, s. 317-321; Azmi Özcan, "Nâdir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 276.

<sup>51</sup> *Subhî Mehmed Efendi*, s. 221, 322; Abdurrahman Ateş, *Osmanlı- İnan Siyasi İlişkileri*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012, s. 142.

<sup>52</sup> Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp II", *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 654.

<sup>53</sup> Vlademir Minorsky, "Nadir", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Eskişehir, 2001, s. 23

<sup>54</sup> Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VII, Çev. Vecdi Bürün, İstanbul, s. 438.

Köprülüzade Abdullah Paşa, 1733 sonbaharında kaleye gelerek güçlü bir tahkimat oluşturmuştu. Nadir, Kars Kalesi'nin önüne gelerek kaleye 1 saatlik mesafede ordugâhını kurdu. Abdullah Paşa'da tabyalara düzen verip korumaya çalıştı. 24 Mayıs 1735 tarihinde 12.000 kişilik bir orduyla Kars Kalesi'ni kuşattı. Bunun üzerine Serasker Abdullah Paşa, Van Valisi Timur Paşa'yı 30.000 kişilik bir orduyla Nadir'in üzerine gönderdi. Fakat Timur Paşa mağlup oldu. Askerlerinin bir kısmı Kars'a bir kısmı da Erzurum'a geri çekildi. Nadir'in Kars Kalesi kuşatması Osmanlı topçu ve tüfekçi birliklerinin gösterdiği direnişle başarısızlığa uğradı. Kars ve civar bölgelerinde bulunan köylerin ekinlerini at ve develerine yedirterek, uğradıkları bölgeleri yağmalayarak geri çekildi.<sup>55</sup> Şark Seraskeri Abdullah Paşa'ya İstanbul'dan gelen emirde, Nadir'i takip etmesi ve bu hususta ihmali görülürse cezalandırılacağı yönündeydi. Abdullah Paşa 80.000 kişilik bir orduyla Nadir'in üzerine yürüdü. Ancak ordusunda disiplini sağlayamaması, sefer anında düşmanın durumu hakkında haber alma usullerini terk etmesi ağır bir mağlubiyete sebep oldu. 14 Haziran 1735 tarihinde yapılan savaşta Serasker Abdullah Paşa hayatını kaybetti. Bunun üzerine dağılan Osmanlı Ordusu Kars Kalesi'ne çekildi.<sup>56</sup> Nadir, ikinci kez Kars Kalesi'ni kuşattı. Ordusunu Paşacayı düzlüğüne konuşlandırdı. Kars Beylerbeyi ve Van Beylerbeyi Timur Paşa, kaleyi savunuyordu. Nadir'in ordusu Arpaçay'dan Erzurum'a kadar tüm ekinleri yakıyor köylüleri korkutarak dağa kaçırıyordu. Ancak Osmanlı Ordusu'nun mukavemeti karşısında kale kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa cephelerinde savaşa girmesi, Nadir'in kazandığı başarılar üzerine barış yapıldı. Revan Kalesi'nin kendisine verilmesi şartıyla Kars Kalesi'nden çekildi. Nadir'in Kars Kalesi kuşatması 38 gün sürdü.<sup>57</sup>

Sultan III. Ahmed'in saltanatı döneminde, 1723 yılında başlayan Osmanlı- Safevi savaşı 13 yıl sürmüş ve 10 Şubat 1736 yılında iki devlet arasında barış yapılmıştı. Nadir, Osmanlı Devleti ile barış yapmak istediğini Gence Muhafızı Ali Paşa'ya aracılığıyla İstanbul'a bildirdi. Osmanlı elçisi Genç Ali Paşa ile Safevi elçisi Mirza Mehmed arasındaki barış müzakeresi Muğan'da 10 Şubat 1736 tarihinde başladı. Safevi Devleti ile yapılan görüşmelerde her iki taraf da Sultan IV. Murad döneminde kabul edilen sınırlara çekilmeyi kabul etti. Ancak İran elçisinin Caferi mezhebini 5. mezhep olarak tanınması, esirlerin karşılıklı serbest bırakılması, İstanbul ve İsfahan arasında bir konsolosluğun açılması gibi teklifler sunması üzerine Genç Ali Paşa kendisinin sadece

<sup>55</sup> M. Fahrettin Kırzioğlu, "İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nâdir Şah'ın 1744 Kars Muharasası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Sâf'ın Risalesi", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.17; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 540; Ateş, *a.g.e.*, s. 172, 173.

<sup>56</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/ I, s. 229, 230.

<sup>57</sup> Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 540, 541.

sınırların tespiti ile yetkilendirildiğini bildirmişti.<sup>58</sup> Caferi mezhebinin 5. mezhep olarak kabul edilmesinde ısrarcı olan Nadir Şah, Hacı Han ismindeki elçisini gönderdi. Sultan I. Mahmud, Nadir Şah ile görüşmek üzere Mustafa Nazif Efendiyi elçi tayin etti. Fakat Nadir Şah teklifinden dönmedi ve Osmanlılara karşı Ruslarla ittifak kurdu. Safevilerle savaş ihtimali ortaya çıktığından Bağdad Valisi Ahmed Paşa Irak tarafına, Diyarbakır Valisi Köse Ali Paşa da Azerbaycan seraskerliğine atandı.<sup>59</sup>

Safevi Devleti, h. 1154 (1741-1742) yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti ile müzakere politikalarını terk ederek, sıcak savaş dönemine yeniden girdi. Safeviler, Sünni Dağıstan ve Lezgiler üzerine yürüdü. Osmanlı Devleti; Erzurum, Diyarbakır, Van ve Bağdad gibi serhat kalelerinin tahkimatına önem verdi. Asker, zahire ve mühimmat sevkiyatı gerçekleştirildi.<sup>60</sup> Nadir Şah kuvvetlerinin bir kısmını Hille, Necef ve Kerbelâ'nın zaptına diğer bir kısmını da Basra'yı ele geçirmek için gönderdi. Kendisi de en elit birlikleriyle Bağdad'ı kuşattı. Fakat Bağdad Valisi Ahmed Paşa büyük bir direniş göstererek şehri teslim etmedi. Bağdad'dan çekilmek zorunda kalan Nadir Şah, Ağustos 1743 de Şehrizar üzerine yürüdü ve burayı zapt etti. Ardından ordugâhını Bağdad'a yakın bir bölgede kurdu. Kerkük'ün ele geçirilmesi için de bir kısım kuvvetlerini göndermişti. Fakat Kerkük Kalesini alamayan Safevi kuvvetleri geri çekildi.<sup>61</sup>

Nadir Şah'ın başlattığı saldırılara karşı Kars Kalesi'nin tamir ve tahkimatı yapıldı. Kalede bulunan bazı tabyalar, burçlar, kuleler, sur ve kale mazgalları tamir edilerek çeşitli büyüklükte toplar yerleştirildi. 1741/42 yılında Kars Kalesi bina emini İbrahim Ağa marifetiyle 3 adet tabya, cephane ve bazı mevziler ile Hüseyin Paşa Tabyasına çıkılan bölge tamir edildi.<sup>62</sup>

Kars Kalesi'nde yapılan tamiratlarla tabyalar genişletilmiş ek mazgallar yapılarak bu mazgallara çeşitli toplar konuldu. Tümsek halinde bulunan baş kule genişletilmek suretiyle 11 mazgal inşa edildi. Mazgalların her birisine tob tahtasından döşemeler (tûlen: 5 zira'; arzen: 4 zira'; terbi'i: 220 zira') yapıldı. Bu mazgalların 6'sına şahi topu, 4'üne balyemez top yerleştirildi. Baş kuleye demirli kepçeden parmak kapı (tûlen: 7 zira'; arzen: 5 zira'; terbi'i: 26 zira') imal edildi. Kızlaroğlu Kulesi de genişletilmiş ve 6 mazgal yapılmıştır. Tabyanın tahkimatını artırmak için de 6 balyemez topu yerleştirilmiştir. Kalenin orta kapısının sağ tarafında bulunan üçüncü tabyaya da 6 balyemez topu konuldu. Belgeye göre üçüncü tabya 400 adamı istihdam edebilecek kapasiteye sahipti. İç kalede Kanlı Kule yakınında bulunan 4 mazgal tamir edildi. Bu

<sup>58</sup> Subhi Mehmed Efendi, s. 326-328; Uzunçarlı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 232, 232.

<sup>59</sup> Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, s. 300, 301.

<sup>60</sup> İzzi Süleyman Efendi, *İzzi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 37, 38.

<sup>61</sup> Ateş, *a.g.e.*, s. 211-223.

<sup>62</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.3a.

mazgallar 15'er zira' büyüklüğündeydi. Yine iç kalede 15'er zira' büyüklüğünde 8 adet top mazgalı, iç kalede bulunan baş kuleye de 6 mazgal yapıldı.<sup>63</sup>

Top mühimmatının konulması için 1 adet cephan (tülen: 8 zira'; kadden: 4 zira'; arzen: 1 zira'; terbi'i 32 zira'), yapıldı. Cephan için demir kapı (kadden: 2 zira'; arzen: 1,5 zira') imal edildi. İç kalede bulunan cephanenin kârgirden yapılmış iki tarafındaki yan duvarları (tülen: 60 zira'; kadden: 6 zira'; arzen: 2 zira'; terbi'i 720 zira') ve baş duvarları (tülen: 20 zira'; kadden: 6 zira'; arzen: 2 zira'; terbi'i 232 zira') yapıldı. Cephanenin kemer üzerindeki damı (terbi'i: 1350 zira') taş ve kireç ile bina edildi. Üstü kapalı, dar ve uzun bir geçit olan dehliz duvarları (tülen: 10 zira'; kadden: 6 zira'; arzen: 2 zira'; terbi'i 112 zira') inşa edildi. Timur Paşa Kulesi, Hüseyin Paşa tabyası ve kulesi etrafına şaranpo (terbi'i: 3.600 zira') yapıldı.<sup>64</sup> 1741-42 yılları arasında Kars Kalesi'nde yapılan diğer tamiratlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: 1741-42 Yılları Arasında Kars Kalesi'nde Yapılan Tamiratlar<sup>65</sup>

İnşaatin Adı	Kadden (zira')	Devren (zira')	Arzen (zira')	Tülen (zira')	Terbi'i (zira')
Kars Kalesi'nin doğu tarafında bulunan baş kulenin kargir tabyasının yeniden inşası (1. tabya)	22	68	6		12.106
Baş kule tabyasının siper duvarının yapılması	4		2	32	
Baş kule tabyası merdivenin yapılması	4		5	40	
Baş kule tabyasının ense beden üzerindeki kargir duvarının yapılması	5,5		6	12	
Kızlaroğlu kulesi yakınında bulunan ikinci tabyanın inşaatı	Iskara <sup>66</sup> ve temel ile birlikte: 25	82	6		12.294
Kızlaroğlu kulesi yakınında bulunan tabyanın merdivenin yapılması	8		4	28	
Kızlaroğlu kulesi yakınında bulunan tabyanın ense siper duvarının yapılması	25		3,5	18	
Kalenin orta kapısının sağ tarafında bulunan üçüncü tabyanın	Iskara ve temel ile	62	6		

<sup>63</sup> BOA, *AE.SMHD. I. 171/13105*, vrk.3a.

<sup>64</sup> BOA, *AE.SMHD. I. 171/13105*, vrk.3a, 9a, 7a.

<sup>65</sup> BOA, *AE.SMHD. I. 171/13105*, vrk.3a, 9a, 7a.

<sup>66</sup> Iskara: Yapının tabanındaki toprak zeminin, yağmur suları ile aşınmasını önlemek için, parmaklık biçimindeki düzenek.

inşa edilmesi	birlikte: 26				11.300
Kalenin orta kapısının sağ tarafında bulunan üçüncü tabyanın ense siper duvarının yapılması	18		2	20	
Kalenin orta kapısının sağ tarafında bulunan üçüncü tabyanın merdivenin yapılması	8		4	40	
Orta kapı tarafında yıkılmış olan beden ve seğirdim duvarı	8		3	36	864
Behram Paşa kapısı yakınında yıkılmış duvar ve seğirdim	10		3	12	360
Havale kule ağası hanesi yakınında yarısı yıkılmış iç beden duvarı	Temeli ile birlikte 13		3,5	15	683,5
İç kalede yapılan hisar peçe	5		1	12	60

Kars Kalesi'nde bulunan 3 adet tabyanın tamirati, Hüseyin Paşa tabyanının etrafına şaranko çekilmesi ile diğer mevziler için toplamda 40.656 zira' inşaat yapılması hedeflenmişti. Ancak hedeflenen bu inşaatın tamamı yapılamamıştı. 10 Kasım 1741 tarihli belgeye göre inşaatın 12.223 zira' kısmı eksik kalmıştı. Bahar mevsiminin gelmesiyle birlikte eksik kalan kısmının tamamlanması kararlaştırıldı. Cephane ve şaranko yapımı için 6.792,5 kuruş gerekiyordu. Baş muhasebe defterinde ise masraf için 7.034 kuruş ihсан olunmuştur. Yeniden yapılan tabyaların etrafına ahaliden bazılarının dükkânlar inşa ettiği haberi üzerine Kars kadısı ve bina emini tarafından dükkânların yıkılması kararı alınmıştır.<sup>67</sup> 6 Temmuz 1742 tarihinde Yusuf Paşa ve kethüdası İbrahim Ağa marifetiyle kalenin yapımı için tertip edilen deftere göre kalenin tamiri için 43.826,5 kuruş bir masraf ortaya çıkmıştı. Tamirat için 30.000 kuruş ödenmişti. Ayrıca Kars mutasarrıfı Abdullah Paşa'ya kazılan hendek için Kars bina emini tarafından önceden 4.434 kuruş ödeme yapılmıştı. Bu ödeme 30.000 kuruştan düşülmüştür. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan meblağ 18.260,5 kuruştur.<sup>68</sup>

1741-42 yılı (H. 1154) Kars Kalesi'nin tamiri için taş, kireç, kum, kereste ve demir gibi çeşitli levazım malzemeleri kullanılmıştır. Usta, kalfa ve amele istihdamı sağlanmıştır. Teknik ve idari personel görev almıştır. Kars Kalesi'nin tamiri için 170.000 adet taş kullanılmıştır. Taşın her 100 adedine 180 akçe bedel takdir edilmiş ve toplamda 2.550 kuruş ödeme yapılmıştır. Kalenin tamiratında kullanılmak üzere 173.000 araba moloz taşı temin edilmiştir. Her bir arabaya nakliyesi ile birlikte 6 akçe takdir edilmiş ve toplamda 8.650 kuruş ödeme yapılmıştır. Kalenin tamiri için kullanılan diğer bir malzeme de ham kireç taşıdır. 14.300 araba ham kireç taşı satın alınmıştır. Nakliye ile birlikte her bir

<sup>67</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.6a.

<sup>68</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.9a.

arabaya 45 akçeden 5362,5 kuruş masraf ortaya çıkmıştır. Binanın yapımında ve kireç fırınlarında kullanılmak üzere 4.634 adet odun alınmıştır. Odunlara yapılan masraf da 6.951 kuruştur. Binanın yapımında harç malzemesi olarak kullanılan diğer bir malzeme kumdur. 5.400 araba kum satın alınmış ve kum için toplamda 2.700 kuruş ödeme yapılmıştır. Kalede 1 adet demir ocağı ile 1adet kireç ocağı bulunmaktaydı. Demir ocağında binanın yapımında kullanılmak üzere 980 kıyye ham demir bulundurulmuştu. Ham demirin her bir kıyyesine 45 akçe belirlenmiş ve toplamda 367,5 kuruş ödeme yapılmıştır.<sup>69</sup>

Kars Kalesi'nin inşasında idari ve teknik personeller görev almıştır. Amele, taş yontucu, neccar, kalfa, demirci, kireç ustası, baltacı, hızarıcı, hamal, mutemet, kâtip gibi çeşitli sanat erbabına mensup görevlilerden istifade edilmiştir. Aşağıdaki tabloda da Kars Kalesi'nin yapımında ihtidam edilen usta, idari ve teknik personeller gösterilmiştir.

Tablo 2: Kars Kalesi'nin Tamirinde İstihdam Edilen İdari ve Teknik Personel (1741/42)<sup>70</sup>

Mesleği	Nefer Sayısı	Yevmiyesi (akçe)	Çalıştığı Gün Sayısı	Toplam Ödenen (kuruş)
İstanbul'dan tayin edilen bina kalfası ile neccar kalfası	4	60	380	760
Kâtip	----	45	----	----
Taş Yontucu amele	23	30	193	1019 kuruş 3 para
Binanın yapımında istihdam olan amele ve kalfa	43	40	193	2.765 kuruş 40 akçe
Neccar ve kalfa	12	30	193	579
Kireç ocağında çalışan işçi (kireççi)	5	40	180	300
Demirci	5	40	180	300
Baltacı	30	30	180	180
Hızarıcı	6	30	120	180
Hamal	16	30	180	720
Saka	4	Aylık: 5 kuruş	180	120
Mutemet	3	30	180	120
Irgat	15.793	7 para	----	2.513 kuruş 3 para (Ücretleri bina emini tarafından ödenmiştir)

<sup>69</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.7a.

<sup>70</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.7a

Yukarıda verilen tabloya göre Kars Kalesi'nde en fazla istihdam edilen meslek erbabı ırgatlar olmuştur. 15.793 ırgat<sup>71</sup> kalenin yapımında hizmet etmiştir. İstanbul'dan tayin edilen bina ve neccar kalfasına 60 akçe yevmiye verilmiştir. Bu meblağa bakıldığında diğer meslek gruplarına nazaran en fazla yevmiyeyi tasarruf ettikleri görülmektedir. Kâtip ise 45 akçe yevmiye elde etmekteydi.<sup>72</sup>

Kalenin yapımında kullanılacak levazım malzemelerinden olan ağaç tekneden 1.200 adet satın alınmış ve 124 kuruş ödeme yapılmıştır. 400 adet küreğe 20 kuruş, 4 adet saka meşkinde 52 akçe, 4 adet saka bargirine günlük 160 akçe, tabyaların temellerine kızak ile kaya çekmek için kullanılan camızlara da günlük 150 akçe masraf yapılmıştır.<sup>73</sup>

Osmanlı Devleti, Nadir Şah'a karşı Şah Hüseyin soyundan gelen Şehzade Safi Mirza'yı bir koz olarak kullanmak istemişti. Şehzadeyi Safevi tahtına oturtmak için Kars'a göndermişti. Bunun üzerine Safevi Ordusu Kars üzerine yürüdü.<sup>74</sup> Nadir Şah'ın kuvvetlerine karşı Kars Kalesi'nin tamir ve tahkimatı yapılmış gerekli tedbirler alınmıştı. Merkezi hükümet kalenin seraskerliğine Ahmed Paşa'yı atamıştı. Nadir'in Kars Kalesi kuşatmasını bizzat müşahede eden Sırrı Efendi, Kars'ta bulunan Osmanlı askerleri arasında huzursuzluğun bulunduğunu, disiplin yönünden orduda zafiyetinin yaşandığını ve firar olaylarının sıklıkla görüldüğünü belirtir. Serasker Ahmed Paşa, Nadir kuvvetlerinin Kars'a ulaşmadan önce bazı önlemler almıştı. Ordunun etrafını yaklaşık 3 zira' genişliğinde hendeklerle çevirdi. Hendekten çıkan topraklarla metris inşa ettirdi. Üç tarafa top tabyası kurdu ve tabyanın her birine beşer, altışar top yerleştirdi. Nadir Şah'ın şehri besleyen nehrin suyunu kesme ihtimaline karşı hayvanların kullandığı küçük bir göle su bırakarak beş on gün içinde büyük bir göl haline getirdi.<sup>75</sup>

Nadir Şah büyük bir orduyla 29 Temmuz 1744 tarihinde Kars'ın güneyinde (Kible tarafı) 2 saat mesafede bulunan dağa çadır kurmuştu. Serasker Ahmed Paşa'nın maiyetinde bulunan öncü süvari kuvvetleri Nadir Şah'ın bulunduğu yerde kendisini karşıladı ve 5 saatlik bir çarpışma oldu. Sırrı Efendi, Osmanlı öncü kuvvetlerinin bu saldırısı orduda disiplinin olmadığını başına buyruk hareket eden süvariler tarafından tertip edildiğini belirtir. Ertesi gün Safevi Ordusu Kars'a 1,5 saat mesafede Erzurum istikametinde Kars Çayı'nın geçtiği Künbed Köyü'ne geldi. Burada topraktan bir kale yaptı. Top mesafesinde

<sup>71</sup> Belgede ırgat imlasının altında bulunan 15.793 nefer sayısının kalenin inşaatında hizmet edilen toplam yevmiye sayısını teşkil ettiği düşünülmektedir.

<sup>72</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.7a

<sup>73</sup> BOA, AE.SMHD. I. 171/13105, vrk.7a

<sup>74</sup> Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV/I, s. 304,305.

<sup>75</sup> Sırrı Efendi, *Risâletü'l- Târih-i Nâdir Şâh (Makâle-i Vâkı'a-ı Muhâsara-i Kars)*, Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Kitabevi, İstanbul, 2012, s.25, 26.



taburlar ve siperler oluşturdu. Serasker Ahmed Paşa ordunun her tarafına top, humbara yerleştirdi. Metrisler oluşturularak istihkâmını sağlamlaştırdı.<sup>76</sup> Safevi Ordusu kalenin çevresine kurşun menziline dışında kalacak şekilde “seng” adı verilen taştan yapılmış kule şeklindeki binalar kurmuşlardı. Bu senglerin her birine 70, 80 asker yerleştirilebilmekteydi. Nadir Şah, Kars Kalesi’nin su kaynağını kesmek için Kars Çayı’nın önüne 35 gün gibi kısa bir sürede set çekmek istemişti.<sup>77</sup> Safevilerin Kars Kalesi muhasarası, 70, 80 gün sürmüştü. 25 Eylül 1744 günü Timur Paşa Tabyasının batı tarafına kazılan siperlere ek olarak 5 siper daha kazılmış zembürek top yerleştirilmişti. Kars Çayı ise 55 gün başka yöne doğru yatağı değiştirilmişti. Kale altında 27 gün metris muharebeleri cereyan etti.<sup>78</sup> Safevi Ordusunun kaleyi düşürmek için arka arkaya düzenlediği 10 saldırı girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Ayrıca yağın bahar yağmurları ile birlikte nehir suyunun eski yatağına doğru akması Nadir Şah’ın geri çekilmesine neden olmuştu.<sup>79</sup>

## 1.2. Sultan III. Mustafa Döneminde Yapılan Tamirat

Kars Kalesi Osmanlı serhaddinde yer alması ve sınır güvenliği açısından önemli bir yere konulanmıştı. Kale, Osmanlı Safevi savaşlarında üç defa kuşatılmıştı. 11 Nisan 1762 tarihli belgede, kalenin zamanla burç ve surları ile bazı mevzi ve mahallerin zamanla yıkıldığı harabe bir durumda olduğu kaydedilmiştir. Buna duruma ilaveten iç kalede bulunan tophane mühimmatına ateş isabet etmesiyle birlikte kalede büyük bir patlama meydana gelmişti. Kalede ikamet eden beylerbeyi, enderun ve birun görevlileri kaleden ayrılmak zorunda kalmış ve Kars Şehri’nin içindeki evlerde meskûn olmuşlardı. Lezgi eşkıyaları da 5, 10 seneden beri Kars’ın civar bölgelerindeki köyleri tasallut altına almıştı. Dolayısıyla serhat sınırının nihayetinde bulunan kalenin harabe ve yıkılmış bölgelerinin yeniden tamir edilmesi gerektiği belgede vurgulanmıştı.<sup>80</sup>

21 Haziran 1762 tarihinde Kars Beylerbeyi Ahmed Paşa’ya Kars Kalesi’nin saray, tophane, yeniçeri kışalaları ile tamire muhtaç olan diğer yerlerin tamirati için ferman gönderildi.<sup>81</sup> Kalenin tamirine 23 Temmuz 1762 tarihinde başlandı. Kalenin bakım ve onarımı 821 gün sürmüş ve 21 Ekim 1764 tarihinde tamamlanmıştır. Kalenin tamirati için 10 Ağustos 1764 tarihine kadar 5 defa ödenek verilmiştir. İlk ödenek 15.000 kuruş olup 23 Nisan 1762 tarihinde gönderilmiştir. İkinci ödenek 26 Eylül 1762 tarihinde verilmiştir. Tutarı 5.000

<sup>76</sup> İzzi Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 38-40; Sırrı Efendi, *a.g.e.*, s. 34.

<sup>77</sup> Sırrı Efendi, *a.g.e.*, s. 28.

<sup>78</sup> İzzi Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 49-53.

<sup>79</sup> Ateş, *a.g.e.*, s. 228.

<sup>80</sup> BOA, C.AS. 1106/48933.

<sup>81</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 368.

kuruştur.<sup>82</sup> Kars Kalesi bina emini olan Mehmed Paşa'ya 23 Nisan 1763 tarihinde gönderilen emirde, kalenin tamir edilmesi gereken mevziler ile paşa sarayı (beylerbeyi sarayı) ve yıkılmış olan tophanenin kış ayının gelmesi sebebiyle yarım kaldığı ve bahar ayının gelmesiyle birlikte inşaatın devam edilmesi gerektiği istenmekteydi. Hâzine-i Âmire'den gönderilen 20.000 kuruşun haricinde, 11.622 kuruşun daha gönderileceği bildirilmişti. Kale tamiratında yerli neferlerin ve kalenin varoş kısmında bulunan ahalinin yardımlaşması gerektiği de belgede vurgulanan diğer bir husustu.<sup>83</sup> Kalenin tamiri için üçüncü ödenek 5.000 kuruştur ve 23 Nisan 1763 tarihinde gönderilmiştir. Dördüncü ödenek 3 Aralık 1763 tarihinde gönderilmiştir ve ödenen meblağı 2.000 kuruştur. Beşinci ödenek ise 10 Ağustos 1764 tarihinde gönderilmiştir. Bu ödeneğin tutarı da 3.000 kuruştur. Kars cephanesinde bulundurulmuş 834 kıyye çiviye de 183,5 kuruş 4 akçe masraf yapılmıştır. Dolayısıyla yapılan masrafın tutarı 30.183,5 kuruş 4 akçedir. Kalenin tamiratının tertip edildiği defter ise 28 Haziran 1766 tarihinde düzenlenmiş ve 19 Aralık 1766 tarihinde mühürlenmiştir.<sup>84</sup>

Kalenin tamirine hassa mimarlarından Mehmed Tahir atanmıştır.<sup>85</sup> Bina emini Mısri Mehmet Ağa'ya kalede hizmet aldığı her gün için 5 kuruş yevmiye takdir edilmiştir. Kalenin tamirinde hizmet ettiği 821 günün sonunda kendisine 4.105 kuruş ödeme yapılmıştır. Kars Kalesi'nde 1762/63 yılında 84 adet büyük ve küçük top kundağı ile 144 adet büyük ve küçük tekerlek de inşa edilmiştir. Kundak ve tekerleklerin yapımına, kullanılan keresteye, istihdam edilen ameleye 3.316 kuruş ödeme gerçekleştirilmiştir.<sup>86</sup>

Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa'ya ve Çıldır Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya 25 Nisan 1762 tarihinde gönderilen hükümde, Kars Kalesi'nin tamiratında görev alacak duvarcı ve amele ihtiyacının Erzurum ve Ahıska'dan karşılanması istenmekteydi. Duvarcı ve amele ücretleri ise Kars Eyaleti bina emniyeti tarafından karşılanmıştı.<sup>87</sup> 23 Mayıs 1762 tarihinde Kars Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümden kalenin yapımında ihtiyaç duyulan kireç ve taşın nakliye hizmetinde kullanılmak üzere araba ve ameleye ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu ihtiyacın da Kars ve civar bölgelerdeki kazalardan tedarik edilmiştir. Araba ve amele ücretleri Kars Eyaleti bina emniyeti tarafından ödenmişti.<sup>88</sup> 23 Temmuz 1762- 21 Ekim 1764 tarihleri

<sup>82</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 376.

<sup>83</sup> BOA, C.AS.623/26340.

<sup>84</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 376.

<sup>85</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 375.

<sup>86</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 376.

<sup>87</sup> BOA, C.AS. 1019/44684.

<sup>88</sup> BOA, C.AS. 1220/54732.

arasında Kars Kalesi'nin tamir, onarım ve bakımının yapıldığı mahaller aşağıda belirtilmiştir.

**Tophane:** Kalenin tamirinde önemli bir yer teşkil eden tophane yıkılmış bir vaziyettedir. Tophanenin kargir duvarlarına (devren: 51 zira‘; kadden: 6 zira‘; arzen 2 zira‘; terbi’i: 612 fi 300 akçe) 183.600 akçe, tophanenin tahta döşemelerine (tülen: 55 zira‘; arzen: 4 zira‘; terbi’i 220 zira‘; fi 70 akçe) 15.400 akçe masraf yapılmıştır. 2 adet büyük verdinara<sup>89</sup> 600 akçe, tophanede kullanılan boya ve çamur sıvaya (tülen: 19,5 zira‘; arzen: 15,5 zira‘; terbi’i: 301,5 zira‘; fi 150 akçe) 45.225 akçe, tophanenin döşemesinde kullanılan 6 adet çapa<sup>90</sup> sırıgına 1.800 akçe ödeme yapılmıştır.<sup>91</sup>

**Beylerbeyi (Vali) Sarayı:** Kars Kalesi’nde 21 Haziran 1762 tarihinde yapımına başlanılan diğer bir yapı da beylerbeyinin(vali) ikamet ettiği sarayıdır. Kars Beylerbeyliği görevini Ahmed Paşa ifa etmekteydi. Sarayın alt ve üsteki odaları (tülen: 62 zira‘; arzen: 48 zira‘; terbi’i 2.876 zira‘; fi 70 akçe) için 1.035.360 akçe masraf ortaya çıkmıştır.<sup>92</sup> Mükemmel bir saray kapısı (tülen: 4 zira‘; kadden: 4 zira‘; terbi’i: 16 zira‘; fi 200 akçe) inşa edilmiş ve 3.200 akçe ödeme yapılmıştır. Kapının damı için(tülen: 5 zira‘; arzen: 5 zira‘; terbi’i: 25 zira‘; fi 120 akçe ) yapılan masraf ise 3.000 akçedir.<sup>93</sup>

**Ağa Kapısı ve Kışlalar:** Kalede görevli yeniçerilerin en büyük zabiti konumunda olan yeniçeri ağasının ikamet ettiği odadır. Belgede “ağa kapısı” şeklinde ifade edilmiştir. Ağa kapısıyla birlikte yeniçerilerin barınmaları için 10 kışla yapılmıştır. Belgede yeniçerilerin Kars ahalisinin evlerinde kiracı olarak bulunmalarından dolayı muzdarip oldukları, Kars ahalisinin de dilekçeleri üzerine ağa kapısı ve 10 kışlanın bir an önce yapılması gerektiği bildirilmekteydi. Ağa kapı ve kışlalara yapılan masrafı ise 5.000 kuruştur. Kışların tümü eşit büyüklükte ve genişlikteydi (her bir kışla tülen: 10 zira‘; arzen: 10 zira‘; kadden: 8 zira‘ terbi’i: 700 zira‘). Ayrıca kışlaların içinde saka, mutfak ve aşçı odası da bulunmaktaydı.<sup>94</sup>

**Kethüda ve Yeniçeri Zabıtları:** Kalede yeniçeri ağasından sonra en büyük zabıtları konumunda olan kethüda ve diğer zabıtların ikameti için odalar

<sup>89</sup> Çamgiller familyasının Abies cinsini oluşturan 40 kadar ağaç türünün genel adıdır. Kârgir yapıların iskelelerinde veya ahşap yapılarda dikme ve kiriş olarak kullanılmaktadır. Bkz: Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve malzemeler Sözlüğü*, Yapı Endüstri Merkezi, Yayınevi, İstanbul, 1997, s.110

<sup>90</sup> Tavanlarda veya tarla ile bahçeyi sınırlamakta kullanılan ince uzun kalas. Sönmez, *a.g.e.*, s. 34.

<sup>91</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 370.

<sup>92</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 370.

<sup>93</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 370.

<sup>94</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 372-374.

(tûlen: 42 zira‘; arzen: 37 zira‘; terbi‘i: 1474 zira‘; fi 300 akçe) yapılmış ve toplamda 442.200 akçe masraf ortaya çıkmıştır.<sup>95</sup>

**Vekilharç Odası:** Arapça vekil ve harc kelimelerinin birleşiminden oluşan vekilharç sözlükte büyük devlet dairelerinde ve konaklarda harcamalara bakan yetkilidir. Görev aldıkları saray ve konaklarda, devlet kurumları ile paşa kapılarında gereken işleri yapmaya, alış veriş, satın alınan bir şeyin veya hizmetin bedelini ödeyen harcama memurlarıdır.<sup>96</sup> Kars Kalesi’nde 10 vekilharç odası yapılmıştır. Vekilharç odası (her bir oda tûlen: 7 zira‘; arzen: 5 zira‘; kadden: 8 zira‘; terbi‘i: 245 zira‘) yapılmıştır.<sup>97</sup>

**Çorbacı Odaları:** Çorbacı, 31 bölükten oluşan Acemi Oğlanlar Ocağı ile Kapıkulu Ocağı’nın piyade askerlerinin teşkil eden büyük zabitlerine verilen addır.<sup>98</sup> Kars Kalesi’nde ahırla birlikte 10 çorbacı odası da (her bir oda tûlen: 9 zira‘; arzen: 8 zira‘; kadden: 12 zira‘; terbi‘i: 792 zira‘) yapılmıştır. Ahırlar çorbacı zabitinin kullanımına tahsis edilmiştir.<sup>99</sup>

**Odabaşı:** Yeniçeri Ocağı kumandanlarından yayabaşı ile bölük-başlarından sonra gelen askeri zabittir. Çorbacının yardımcısı statüsündedir.<sup>100</sup> Kalede 10 odabaşı odası (her bir oda tûlen: 7 zira‘; arzen: 5 zira‘; kadden: 8 zira‘; terbi‘i: 245 zira‘) inşa edilmiştir.<sup>101</sup>

**Ambar ve Ahır:** Çeşitli yiyecek malzemelerinin ve erzakın bulunduğu ambar ile çoğunlukla atların barınağı olan ahır (tûlen: 53 zira‘; arzen: 30 zira‘; terbi‘i: 1.540 zira‘; fi: 200 akçe) inşa edilmiş ve toplamda 308.000 akçe ödenmiştir.<sup>102</sup>

**Mutfak ve zincirhane:** Kalede yiyeceğin hazırlanması ve pişirilmesi amacıyla bir mutfak ve bir zincirhane (tûlen: 55 zira‘; arzen: 43 zira‘; terbi‘i: 2.265 zira‘; fi 250 akçe) yapılmış ve 566.250 akçe masraf yapılmıştır.<sup>103</sup>

**Kiler:** Erzakın depolandığı yerlerdir. Kars Kalesi kışlalarında 10 erzak odası (her bir kiler tûlen: 5 zira‘; arzen: 4 zira‘; kadden: 8 zira‘; terbi‘i: 140 zira‘) yapılmıştır.<sup>104</sup>

**Kenif (Tuvalet):** Yeniçeri kışlalarının yanına askeri personelin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla 10 kenef (her bir kenef tûlen: 4 zira‘; arzen: 4 zira‘;

<sup>95</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 370.

<sup>96</sup> Mehmet Canatar, “Vekilharç”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, s. 10.

<sup>97</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 372.

<sup>98</sup> Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s.380.

<sup>99</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 372-374.

<sup>100</sup> Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 716.

<sup>101</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 372-374.

<sup>102</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 370.

<sup>103</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 370.

<sup>104</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 372-374.

kadden: 7 zira'; terbi'i: 96 zira') inşa edilmiştir. <sup>105</sup> Kalede inşası yapılan diğer mevzi ve tabyalar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: Kars Kalesi'nin Tamirâtı (26 Eylül 1762)<sup>106</sup>

İnşaatın Adı	Tûlen (zira')	Kadden (zira')	Arzen (zira')	Terbi'i (zira')	Masraf (Akçe)
İç kalede Nalbendoğlu oğlu hanesi yakınındaki binanın ¼'nün yapılması (nisfı nisfiyle)	11	7	2,5	192,5	28.875
Aynı yere yakın mahalde kârgir duvarın yeniden yapılması	12	7	2,5	210	31.500
Aynı yere yakın yüzleme kârgir duvar	5	2	---	75	750
Yine aynı mahalde Okçuoğlu hanesi yakınında yeniden kargir duvarın yapılması	24	10	2,5	600	90.000
Yine aynı mahalde hisar peçe (12 adet)	2	2	1	48	2880
Aynı mahalde rıhtımlı ve bağlama ve taraf çekme seğirdim	24		2,5	36	1080
Vaizoğlu Mahallesi'nde kargir duvarın ¼'nün yapılması	15	9	2,5	337,5	50.625
Vazioğlu Mahallesi'nde 4 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	16	960
Aynı mahallede bağlama taraf çekme (?) seğirdim	15		2,5	22,5	675
Aynı yere yakın mahalde kargir duvarın 1/4'nün yapılması	10	6	2,5	150	22.500
Okçuoğlu hanesi tarafında tabyanın ¼'nün yapılması	15	6	2,5	225	33.750
Aynı mahalde 5 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	20	1.500
Aynı mahalde rıhtımlı ve bağlama ve taraf çekme seğirdim	15		1,5	22,5	675
Büyük tabyanın bitiminde yüzleme tabya bedeninin 1/8'nin yapılması	8	6		48	3.600
Köle Yusuf Ağa'nın hanesi yakınında 4 adet hisar peçenin yapılması	2	---	1	16	1.200
Özne kapıda kenarlı som siva	4,5		1,5	6,5	1.290

<sup>105</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 372-374.

<sup>106</sup> BOA, MAD.d. 3160, s. 368-372

Özne kapıda yüzleme kargir duvarının yarısının yapılması	8	3		24	1.800
Özne kapıda kolluk yerinin damının yapılması	10		5	50	6.000
İbrahim Efendi hanesi yakınında taştan yapılan duvarının yarısı	20	5	2,5	262	39.375
Aynı mahalde 8 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	32	2.400
Aynı yerde rıhtımlı ve bağlama ve taraf çekme seğirdim	2		1,5	3,5	945
Hacı .....hanesi yakınında kargir duvarın yarısının yapılması	18	4,5	1	32	2.400
Aynı mahalde bağlama ve taraf çekme seğirdim yapılması	18		1,5	28	810
Aynı mahalde taşı mevcut sur	3	5	2	30	4500
Behram Paşa Mahallesi mahzeninde kargir duvarın yapılması	17	8	2,5	340	68.000
Aynı mahalde 8 adet hisar peçe	2	2	1	32	3200
Aynı mahalde rıhtımlı ve bağlama ve taraf çekme seğirdim	17		1,5	20,5	1.020
Ağa tabyası yakınında 2 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	24	1.800
Yine Ağa tabyası yakınında tabyada kargir duvarın ¼'nün yapılması				202,5	30.375
Aynı mahalde 7 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	28	2.100
Aynı mahalde rıhtımlı ve bağlama ve taraf çekme seğirdim	13,5		1,5	20	600
Taş Cami Mahallesi'nde taştan duvarın yarısının yapılması	18	6	2,5	270	54.000
Aynı mahalde 8 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	32	3.200
Aynı mahalde rıhtımlı ve bağlama ve taraf çekme seğirdim	18		1,5	27	1080
Behram Paşa Mahallesi'nde kargir duvarın yeniden yapılması	9	8,5	2,5	175	35.800
3.Tabyanın içinde yüzleme kargir duvar	2	8	1	16	2.400
3.Tabyanın içinde 2 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	8	800
Sarı Bekir hanesi yakınında yarısı kargir duvar	17	5	2,5	383,5	76.600

Aynı mahalde yüzleme duvar	3	3		9	900
Aslanoğlu hanesi yakınında kargir duvarın yarısının yapılması	8	7	2,5	140	28.000
Baş kulede olan 6 adet hisar peçenin yapılması	2	2	2	24	2.400
Yine aynı yerde 2 adet daha hisar peçenin yapılması	2	2	2	8	800
Baş tabya yakınında kargir duvarın yarısının yapılması	15	6	2	180	36.000
Aynı mahalde 2 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	8	800
Baş tabyada Sarı Alioğlu hanesi tarafına çökme derz yapılması	25		2	50	3.000
Köroğlu hanesi yakınında taştan yapılmış bedenın yarısının yapılması	8	5	2	80	8.000
Bahsedilen yere yakın taştan yapılmış kargir duvar	17,5	6	2	110	22.000
Turhanoğlu hanesi yakınında taştan yapılmış bedenın yarısının yapılması	8	5	2	80	16.000
Aynı yere yakın taştan yapılmış bedenın yarısının inşası	6	2,5	2	30	6.000
Deli Hüseyin hanesi yakınında taştan yapılmış bedenın yarısı	12	2	2	48	9.600
Saraç Veli hanesi yakınında kargir duvarın yarısının inşası	12	2	2	48	9.600
Aynı yerin iç tarafına çivileme derz yapılması	50	2		100	6.000
Piyade oğlu hanesi yakınında taştan yapılmış bedenın yarısının yapılması.	10	4	1	80	16.000
Piyade oğlu hanesi yakınında 4 adet hisar peçe	1	2	1	16	1600
Aynı yere yüzleme doldurma duvar	4	6	---	24	3.600
Bakkal Hüseyin hanesi yakınında kargir duvar	8	2	2	32	6.400
Aynı yere yakın kargir duvarın yarısını yapılması	10	1		10	2.000
Ramazanoğlu hanesi yakınında doldurma yüzleme duvar	15	2	---	60	200
Yine Ramazanoğlu hanesi yakınındaki kargir duvarın	14	5	2	140	48.000

yeniden yapılması					
İshak Alemdar hanesi yakınında kargir duvarın yarısının yapılması	30	2	2	120	24.000
Yine İshak Alemdar hanesi yakınında çökme derz	13	2	?	?	3.440
Aynı yere yakın kargir duvarın yarısının yapılması	12	2	2	36	7.200
Çubukçu Osman hanesi yakınında kargir duvarın yarısının yapılması	20	2	2	80	16.000
Uğrun kapı yakınındaki mahalde kargir duvarın yapımı	10	4	2	80	26.000
Aynı yere çivileme derz	5	2	---	60	6000
İç kalede Karamanlıoğlu hanesi yakınında kargir duvarın yarısının inşası	9	10	2	180	36.000
Aynı yere yakın 3 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	12	1.200
Tophane altında yüzleme duvar	14	10	---	140	14.000
Aynı mahalde 3 adet hisar peçenin yapılması	2	2	1	12	1.200
Üçüncü kule içinde kargir duvarın yarısının inşası	17	8	2	204	40.800
Aynı mahalde 10 adet hisar peçenin yapımı	2	2	1	40	4.000
Aynı yere yakın kargir duvarın yeniden inşası	32	8	5	384	76.000
Orta Kapı Kulesi üzerinde siper duvarın yeniden yapılması	24	2	1	48	9.600
İç kalede çatma tabya bitiminde siper duvarının yeniden yapılması	16	2	2	48	12.800
Behram Paşa kapısında kenarlı som sıva	1,5	4		6	1200
Çatma tabyada top altına yeni döşeme	28	4	---	112	22.400
Çatma tabyaya çıkacak ağaç merdiven					1.800
Aynı mahalde yüzleme derz	25	4		60	6.000
Yine iç kalede siper duvar	15	2	2	60	12.000
İç kalede yeniden parmak kapı	4	4,5		18	2160
<b>Toplam</b>					<b>1.190.160</b>



Kars Kalesi'nin tamir ve tahkimatına devam edilmiştir. 8 Eylül 1770 tarihinde vezirlere mahsus sarayda 1 arz odası, arz odasının bitiminde bir oda ve büyük bir ahır inşa edilmiştir. Arz odasına (tûlen: 10 zira'; arzen: 9 zira'; kadden: 5 zira'; terbi'i: 550 zira') 414 kuruş ödeme yapılmıştır. Arz odasının bitişiğindeki odaya (tûlen: 9 zira'; arzen: 6 zira'; kadden: 6 zira'; terbi'i: 270 zira') 135 kuruş, yine odanın üst kısmına 280 kuruş, damına (tûlen: 12 zira'; arzen: 8 zira'; kadden: 5 zira'; terbi'i: 480 zira') ise 320 kuruş masraf ortaya çıkmıştır. Sarayın bulunduğu yerin üst kısmına büyük bir ahır inşa (tûlen: 35 zira'; arzen: 7 zira'; kadden: 5 zira'; terbi'i: 1.855 zira') edilmiştir. Ahırın inşasına, kullanılan çivi, taş duvar ve keresteye toplamda 731 kuruş ödeme yapılmıştır. 8 Eylül 1770 tarihinde kaleye yapılan masrafın toplam tutarı 1.880 kuruş olmuş<sup>107</sup> ve bu masrafın 7.500 kuruşu Erzurum gümrüğü ve cizyesi malından karşılanmıştır.<sup>108</sup>

## 2.2. Sultan I. Abdülhamid Döneminde Yapılan Tamirat

Kars Kalesi'nin bazı mahal ve mevzilerinin tamirine Sultan I. Abdülhamid döneminde devam edilmiştir. Ancak I. Mahmud ve III. Mustafa döneminde yapılan tamiratlar kadar bakım ve onarım bu dönemde gerçekleşmemiştir. Kalenin tamirâtı 14 Aralık 1782 tarihinde hassa mimarlarından Mehmed Tahir Ağa tarafında yapılmıştır. Kalede tamir edilen yerlerin toplamı 18.172 zira' olup inşasına, 16.394 kuruş 10 akçe masraf yapılmıştır. Darendeli Hüseyin Paşa hanesi hizasında yapılan hisar için 390.400 akçe ödeme yapılmıştır. Bu meblağ diğer tamiratlar içinde en yüksek tutardır. Nalbendoğlu hanesi hizasında taştan hisarın yapılmasına 224.400 akçe, Orta Kapı bitiminde taştan bina hisarının yapımına 147.600 akçe ödeme yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda Kars iç kalesinin tamir edildiği mevziler gösterilmiştir.

Tablo 4: Kars İç Kalede Tamir Olan Yerler (14 Aralık 1782)<sup>109</sup>

İnşaatin Adı	Kadden (zira')	Tûlen (zira')	Arzen (zira')	Terbi'i (zira')	Masraf (Akçe)
Nalbendoğlu hanesi hizasında taştan hisarın yapılması	11	18	3	2.244	224.400
Eski hamam hizasında taştan hisarın yapımı	10	30	3	900	90.000
Orta kapı bitiminde taştan bina hisarının yapımı	12	41	3	1.476	147.600
Genç Ali Ağa hanesi hizasında yıkılmış binanın taş	10	24	3	720	72.000

<sup>107</sup> BOA, C.AS. 835/35635.

<sup>108</sup> AE, SMST. III. 25/1693.

<sup>109</sup> BOA, MAD.d 3162, s. 508.

hisarının yapılması					
Merhum İbrahim Efendi hanesi hizasındaki yıkılmış hisarın yeniden yapılması	12	17	3	612	61.200
Darendeli Hüseyin Paşa hanesi hizasındaki hisarın yapımı	16	61	4	3.904	390.400
Ömer Ağa değirmenininin hizasında yıkılmış binanın yapımı	8	10	3	240	24.000
Saferoğlu hanesi yakınında taştan yapılmış bina hisarının yapımı	12	39	3	1.404	140.400
Kışlaların yakınında yarısı yıkılmış iç hisarın yapımı	6	8	3	144	14.400
Şekerpareoğlu hanesi tarafında yarısı yıkılmış iç hisarın yapımı	6	17	3	306	30.600
Yine iç kalede Salih Çavuş hanesi yakınındaki binanın yapımı	10	28	3	840	84.000
Yine iç hisarda Karaodabaşı yakınında yarısı yıkılmış bina	8	16	3	384	38.400
Uğrun kapı tarafında yarısı yıkılmış bina	5	9	3	135	13.500
Tophane ıtlak olunan tabyanın doğu tarafının yapımı	15	18	4	1.080	108.000
Yine aynı tabyanın kible tarafının yapımı	15	19	4	1.140	114.000
Nalçacı Ali hanesi tarafında yarısı yıkılmış iç hisarın yapımı	7	26	3	546	54600
III. Sultan Murad Han Cami tarafındaki iç hisarın yapımı	13	15	3	585	58.500
Yetimoğlu hanesi tarafında yarısı yıkılmış iç hisarın yapımı	5	28	3	420	42.000
Kara Beyin hanesi tarafında yarısı yıkılmış iç hisarın yapımı	5	27	3	396	39.600
Yüz adet yıkılmış yerin her birine	3	2	2	700	21.000
Sade derz ile tamire muhtaç olan yerler				2270	68.100
Çivi ve derz ile tamire muhtaç				4.353	130.590

yerler					
<b>Toplam</b>				18.172 zira <sup>6</sup>	1.967.290 akçe (16.394 kuruş 10 akçe)

### Sonuç

Kars, Osmanlı Devleti'nin şark serhaddinde bulunması sebebiyle devletin sınırlarını muhafaza etmede ileri bir karakol hüviyetine sahip askeri garnizon bir şehirdir. Şehri ve bölgeyi düşman işgalinden korumak amacıyla vücuda getirilmiş sur, burç, tabya ve kulelerden müteşekkil kalesini sürekli bakım ve onarımdan geçirerek tahkimatı sağlanmıştır. Kars Kalesi Osmanlı-Safevi savaşlarının başladığı 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı ordusunun askeri lojistik bir üs durumundadır. Kale önemli padişah ve devlet adamlarına ev sahipliği yapmıştır. Yüzbinleri bulan ordunun ikametgâhı ve bu ordunun mühimmat ile zahiresinin depolandığı bir konumdur.

1723 yılında başlayan ve 1747 yılına kadar fasılalarla devam eden Osmanlı- Safevi savaşlarında Kars Kalesi önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı ordusu Kars üzerinden Gürcistan ve Azerbaycan topraklarına askeri harekâtları tertip etmiştir. Osmanlı ordusunu asker, iâşe ve lojistik bakımından besleyici bir konumdur. Dolayısıyla bakım ve onarımına önem verilmiştir. 1723 yılında başlayan Osmanlı- Safevi savaşlarının ilk evresinde Osmanlı orduları parlak zaferler elde etmişti. Ancak Nadir'in Safevi ordu komutanlığına geçmesiyle birlikte durum Osmanlı aleyhine gerçekleşti. Kazandığı toprakları kaybettiği gibi Anadolu, Bağdad, Kerkük, Bağdad gibi önemli bölgeler Safevi ordusunun saldırılarına maruz kaldı. Bu yerlerden biri de Kars olmuştur. Kars Kalesi, Nadir'in kuvvetleri tarafından iki defa muhasara edilmiş ancak kaledeki Osmanlı ordusunun ateşli silahları karşısında başarılı olamamıştı. Ancak kale oldukça hırpalanmış bazı mevzi, tabya ve burçlarının yeniden tamir edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur.

Kalenin tamir ve tahkimatının sağlanması için 1741-42 yılları arasında önemli çalışmalar yapılmıştır. Kars Kalesi'nin tamiri için taş, kireç, kum, kereste ve demir gibi çeşitli levazım malzemeleri kullanılmıştır. Usta, kalfa ve amele istihdamı sağlanmıştır. Teknik ve idari personel görev almıştır. Kars Kalesi'nin tamiri için 170.000 adet taş, 173.000 araba moloz taşı, 14.300 araba ham kireç taşı satın alınmıştır. Binanın yapımında ve kireç fırınlarında kullanılmak üzere 4.634 adet odun alınmıştır. Binanın yapımında harç malzemesi olarak kullanılan diğer bir malzeme kumdur. Kalenin tamirinde kullanılmak üzere 5.400 araba kum satın alınmış ve kum için toplamda 2.700 kuruş ödeme yapılmıştır. Kalenin tamiri için 1 adet demir ocağı ile 1 adet kireç ocağı yapılmıştır. Kars Kalesi'nde yapılan tamiratlarla tabyalar genişletilmiş ek mazgallar yapılarak bu mazgallara

çeşitli toplar konuldu. Tümsek halinde bulunan baş kule genişletilmek suretiyle 11 mazgal inşa edildi. Bu mazgalların 6'sına şahi topu, 4'üne balyemez top yerleştirildi. Kızlaroğlu Kulesi de genişletilmiş ve 6 mazgal yapılmıştır. Tabyanın tahkimatını artırmak için de 6 balyemez topu yerleştirilmiştir. Kalenin orta kapısının sağ tarafında bulunan üçüncü tabyaya da 6 balyemez topu konuldu. İç kalede Kanlı Kule yakınında bulunan 4 mazgal tamir edildi. İç kalede bulunan baş kuleye de 6 mazgal yapıldı. Top mühimmatının konulması için 1 adet cephane imal edildi. Timur Paşa Kulesi, Hüseyin Paşa tabyası ve kulesi etrafına şaranko yapıldı.

Kars Kalesi'nin tamiri 1762-64 yılları arasında devam etmiştir. Kale Osmanlı Safevi savaşlarında 1744 yılında üçüncü defa kuşatılmıştı. Kalenin zamanla burç ve surları ile bazı mevzi ve mahallerin zamanla yıkılmış ve harabe bir durumdaydı. Buna duruma ilaveten iç kalede bulunan tophane mühimmatına ateş isabet etmesiyle birlikte kalede büyük bir patlama meydana gelmişti. Kalede ikamet eden beylerbeyi, Enderun ve Birun görevlileri kaleden ayrılmak zorunda kalmış ve Kars Vilayetinin içindeki evlerde meskûn olmuşlardı. Lezgi eşkıyaları da Kars'ın civar bölgelerindeki köyleri tasallut altına almıştı. Dolayısıyla serhat sınırının nihayetinde bulunan kalenin harabe ve yıkılmış bölgelerinin yeniden tamir edilmesi gerekmektedir. Beylerbeyi sarayı, tophane, yeniçeri ağasının ikamet ettiği ağa kapısı, 10 kışla, vekilharç, çorbacı, kethüda, yeniçeri zabitlerine mahsus odalar ile ambar, ahır, mutfak ve kiler gibi diğer ihtiyaç duyulan binalar vücuda getirilmiştir. Kalenin tamirâtı 821 gün sürmüştür. Kars Kalesi'nin bazı mahal ve mevzilerinin tamirine Sultan I. Abdülhamid döneminde devam edilmiştir. Kalenin tamirâtı 14 Aralık 1782 tarihinde hassa mimarlarından Mehmed Tahir Ağa tarafında yapılmıştır. Kalede tamir edilen yerlerin toplamı 18.172 zira' olup toplamda 16.394 kuruş 10 akçe masraf ortaya çıkmıştır. Darendeli Hüseyin Paşa hanesi hizasında yapılan hisar için 390.400 akçe ödeme yapılmıştır. Bu meblağ diğer tamiratlar içinde en yüksek tutarı oluşturmuştur.

## KAYNAKLAR

### 1. Arşiv Kaynaklar

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA)*  
Maliyeden Müdevver Defter Tasnifi (MAD. d.) Defter No: 3160, 3162, 1943.  
Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye (C. AS.) Dosya No: 1106/48933,  
623/26340, 1019/44684, 1220/54732, 835/35635.

Ali Emiri I. Mahmud (AE. SMHD. I.) Dosya No: 171/13105

Ali Emiri III. Mustafa (AE. SMST. III) Dosya No: 25/1693.

## 2.Kitap ve Makaleler

AKTEPE, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı- İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

ALPASLAN, Ceylan- BİNGÖL, Akın- KARAGEÇİ, Mustafa, *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018.

ATEŞ, Abdurrahman, *Osmanlı- İran Siyasi İlişkileri*, Altınpost Yayınları, Ankara 2012.

AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

AYDIN, Meltem, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", *International Social Sciences Studies Journal*, Vol:7, Issue:89, 2021, ss. 4681- 4695.

BAKIR, Abdulhalik - ALTUNGÖK, Ahmet, "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Meda'in", *Belleten*, C. LXXVIII, Sayı: 281, Türk Tarih Kurumu, Nisan 2014, ss.1-40.

BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015.

BROSSET, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 3, S: 4, 2017, ss. 31- 46.

CANATAR, Mehmet, "Vekilharç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 43, ss. 10-11.

CENGİZ, Ercan, *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

ÇELEBİZÂDE İSMÂİL ÂSİM EFENDİ, *Tarih-i Çelebizâde*, C.III, Haz. Abdülkadir Özcan- Yunus Uğur- Baki Çakar- Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınlar, Mayıs 2013.

DARKOT, Besim, *Kars, İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, 1977, ss. 360.

DEMİR, Enes, *Azerbaycan, Gürcistan ve Kıbrıs Fatihisi Lala Mustafa Paşa*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.

ƏFƏNDİYEV, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, C: II/II, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

GREGORY ABŪ'L- FARAC, *Abū'l- Farac Tarihi*, C: I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

\_\_\_\_\_, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, Terc: Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

GÜNDÜZ, Tufan, “Kars”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 24, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 515-518.

GÜZEL, Fatih, “Ermeniye Fatihî Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askerî Faaliyetleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 2, 2018, ss. 205-222.

HAMMER, Baron Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VII, Çev. Vecdi Bürün, İstanbul.

HONİGMAN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Terc: Fikret İşıltan, İstanbul 1970.

İBNÜ'L ESİR, *El- Kâmil Fi't- Tarih*, Çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C: II, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

İPÇİOĞLU, Mehmet, “1969 Numaralı Ruznamçe Defterine Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarihi Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*, Kars, 2009, ss. 167-180.

İZZİ SÜLEYMAN EFENDİ, *İzzi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

\_\_\_\_\_, “Alpaslan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: II, İstanbul 1989, ss. 526-530.

*KARS TARİHİ GEÇMİŞTEN CUMHURİYETE*, T.C Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars 2011.

KILIÇ, Remzi, *Kanuni Devri Osmanlı- İran Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C: I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

\_\_\_\_\_, “Kars”, *İslam Ansiklopedisi*, : VI, Milli Eğitim Basımevi, 1977, ss. 36-363.

\_\_\_\_\_, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

\_\_\_\_\_, “İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nâdir Şah'ın 1744 Kars Muhararası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Sâf'ın Risalesi”, *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiler II*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, ss.12-50.

KIZILKAYA, Oktay, “Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan eden Olaylar”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarihi Sempozyumu (15- 17 Ekim 2008)*, Kars 2009, ss. 191-208.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

KÜPELİ, Özer, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Tahmasp II”, *İslam Ansiklopedisi*, C: XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 647- 655.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2018.

MİNORSKY, Vlademir, “Nadir”, *İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Eskişehir 2001, ss. 21-31.

MUSTAFA NAİMA EFENDİ, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l- Hüseyin Fî Hulâsati Ahbâri'l- Hâfikayn)*, C. II, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

ÖZCAN, Azmi, “Nâdir Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 32, İstanbul 2006, ss. 276, 277.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi*, C. II, Haz. Bekir Sıtkı Baykan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

SELANİKİ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1593)*, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

SEVGİN, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, C: I, Doğuş LTD Şirketi Matbaası, Ankara 1959.

SEVİM, Ali, “Çağrı Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 183-186.

SIRRI EFENDİ, *Risâletü't- Târih-i Nâdir Şâh (Makâle-i Vâkı'a-ı Muhâsara-i Kars)*, Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Kitabevi, İstanbul 2012.

SÖNMEZ, Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzemeler Sözlüğü*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınevi, İstanbul 1997.

SUBAŞI, Ömer, *Gürcü- Moğol İlişkisi- Güney Kafkasya*, Kitabevi, İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, “Abbas I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: I, İstanbul 1998, ss. 17-19.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, : 17, İstanbul 1998, ss.116- 120.

TELLİOĞLU, İbrahim, Bizans ve Selçukluların Kafkasya Politikaları Hakkında Bir Mukayese, *II. Uluslararası Kafkasya Tarihi Sempozyumu (15- 17 Ekim 2008)*, Kars 2009, ss. 345-354.

TOURNEFORT, Joseph De, *Tournefort Seyahatnamesi*, C: II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

\_\_\_\_\_, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

UNAK, Faik Raşit, “Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, *Tarih Vesikaları*, C. II, Sayı. 10, Maarif Vekâleti, Ankara, 1942, ss.284-299.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: II-III- IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

VAK’ANÜVİS SUBHÎ MEHMED EFENDİ, *Subhî Tarihi (Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte)*, Haz. Mesut Aydınar, Kitabevi, İstanbul 2007.

ZİNKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C: V, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.